

A névmási referenciáról

A névmásokat — ezt a különösen egységes, ám ugyanakkor mégis sokrétű és szélsőséges szófaji osztályt — nagyon gyakran jellemzik úgy, hogy a nyelv deiktikus elemei közé tartoznak. Így tesz a most megjelent új egyetemi tankönyv, a Magyar grammatika is a névmások általános kérdéseit tárgyalva (KUGLER–LACZKÓ 2000: 152). Természetesen ez a meghatározás ilyen formában kissé elnagyoltnak tűnhet. Mindenekelőtt tisztázni kell: mit értünk deixisen, hogyan kell értelmezni a „deiktikus nyelvi elem” kitélt a névmásokkal kapcsolatosan?

A deixis terminus által jelölt problémakör köztudottan kiemelt tárgyköre a nyelvészeti pragmatikának. TÁTRAI SZILÁRD definíciója szerint a deixis „a mai fogalomértelmezések szerint azokat a nyelvi lehetőségeket fogja át, amelyek a megnyilatkozások körülményeinek különböző aspektusait kódolják. Következésképpen a deiktikus nyelvi elemek közé soroljuk azokat a mutató és személyes névmásokat, határozószói névmásokat, határozószókat, valamint azokat a különböző lexikai és grammatikai lehetőségeket, amelyek segítségével közvetlenül utalni tudunk a nyelvhasználat kontextusára, illetve annak bizonyos összetevőire” (TÁTRAI 2000: 227–228). Mindebből nyilvánvaló, hogy a névmások funkcionális csoportjai közül nem mindegyik rendelkezik deiktikus funkcióval. Eszerint a MGr. és mások is (például PÉTER 1990: 193) némiképp önkényesen kitégítják a deiktikus nyelvi elem értelmezését a névmásokra vonatkoztatva, s tulajdonképpen azt értik alatta, hogy ez a szófaji csoport nem jelöl önálló valóságkategóriát, a névmásoknak önmagukban nincs határozott jelentéstartalmuk, nem közvetlenül utalnak a konkrét világra a jeltárgy megnevezésével, hanem indirekt módon a mindenkori kontextus, illetve beszédhelyzet segítségével. A névmásoknak tehát ún. indirekt denotatív jelentésük van, s a beszédhelyzet, illetve a szintaktikai-szemantikai környezet segítségével történő utalást a jeltárgyra nevezük a névmás referenciájának. Az indirekt denotatív jelentés természetesen nem jelenti azt, hogy a névmásoknak nincsen denotátumuk, nincsen állandó, általános jelentésük, sőt nyilvánvaló, hogy ezek a jelentések nem is egyneműek, hanem névmásfajtánként más és más absztrakciós szintet képviselnek, s így a névmási alosztályokhoz más és más grammatikai és logikai funkciók kapcsolódnak. Ebből következik, hogy a különféle névmások referenciája is eltérő. Az

alábbiakban arra vállalkozom, hogy ezeket a különböző referenciátípusokat röviden számba vegyem.

1. Deiktikus referencia. A deixis — ahogy már a fentiekben kiderült — rámutatásszerű utalás általában a beszédhelyzet valamely elemére. Hagyományosan személy-, hely- és idődeixisről beszél a szakirodalom (vö. összefoglalóan TÁTRAI 2000: 228). A személydeixis, mely a diskurzusban résztvevő személyek szerepének kódolását jelenti, nyilvánvalóan a személyes névmások sajátja. Az egyes szám első és második személyű személyes névmások kizárólag a deixis elvén működnek, a többes szám első és második személyűek szintén mindig deiktikusak, hiszen kötelezően tartalmazzák az egyes szám első, illetve második személyt, de ezen túlmenően már rendelkezhetnek forikus referenciával is, ha tartalmazzák a harmadik személyt, tehát például *mi = én + ő*, s a beleértendő *ő* névmásnak a szövegben ante- vagy postcedense van. A harmadik személyű személyes névmások lehetnek deiktikusak (*Ő volt a gyilkos!*), de nem kizárólagosan azok (l. alább).

A helydeixis (a diskurzus térbeli körülményeinek kódolása) és az idődeixis (a diskurzus időbeli körülményeinek kódolása) a mutató névmások sajátja. (Fontos megjegyezni, hogy a hagyományosan névmási határozószóknak nevezett lexémákat — például *itt, akkor* — is ide sorolom a MGr. felosztása alapján, ahol határozószói névmásként szerepelnek.) TÁTRAI SZILÁRD már idézett tanulmányában lábjegyzetben megjegyzi (2000: 228), hogy deixissel a hagyományos kategóriákon kívül módot is ki lehet fejezni, például: *így olvasd; ezen az alapon mindezt ki kell egészítenünk az állapoti körülményekre való rámutatással, például: A macska egész nap így feküdt*, valamint természetesen tulajdonság- vagy mennyiségkategóriára is történhet rámutatás: *Pont ilyen ruhát szerettem volna; Ennyi kenyér van itthon*.

A deiktikus referencia ritkábban ugyan, de szövegben is előfordul, ilyenkor tehát nem szituáció-, hanem kontextusfüggő. Ezt a szakirodalom szövegdeixis-ként vagy LEVINSON alapján diskurzusdeixis-ként tartja számon. A rámutatás ilyenkor a szöveg egy részletére történik, s ez természetesen megint a mutató névmások sajátja a névmási szóosztályon belül. Például: *Tegnap Péter időben hazaérkezett. — Ez nem igaz.*

2. Kontextusfüggő forikus referencia. Sokat és sokszor vizsgált kérdésköre ez a szöveggrammatikának, hiszen a szövegbeli vissza- és előreutalásokról van szó, tehát az anaforáról és a kataforáról. Vagyis ez esetben a névmás jelentése a szöveggörnyezetből válik teljessé, a kontextus tartalmazza azt a korreferens nyelvi elemet, amelyre a névmás utal. Kontextusfüggő forikus referenciával a harmadik személyű személyes névmások és a mutató névmások rendelkeznek. Jól szemlélteti mindezt a következő Arany János-idézet (RÁCZ ENDRE példája 1992: 5):

Midőn magát ez nem tudá szeretni,
Ő megszerette pusztuló fáját
(Széchenyi emlékezete)

Illusztratív a példa, hiszen tartalmaz személyes és mutató névmást is, valamint található benne ana- és katafora is. Tehát: az *ez* mutató névmás korreferens a *pusztuló fáját* főnévi csoporttal, a névmás előreutal, kataforikus, az *ő* személyes névmás szintén egy tartalmas NP-vel korreferens, visszaütal, azaz anaforikus, antecedense *Széchenyi* (mely az előzményekben, a címbe fordul elő).

Nem véletlen, hogy a magyar pronominalizációval foglalkozó munkákban éppen a harmadik személyű személyes névmás és a mutató névmások vizsgálata történik meg elsősorban, hiszen a pronominalizáció sajátos esete a korreferenciának, méghozzá olyan szűkebb esete, ami az elemek azonosságát követeli meg (vö. ANTAL 1976: 279).

3. Mondategységen belüli forikus referencia. Két szintaktikailag nagyon hasonló névmásfajta jellemző az, hogy a velük korreferens nyelvi elem — s ez mindig főnévi csoport, minthogy főnévi értékű névmásokról van szó — azonos mondategységben található: ezek a visszaható és a kölcsönös névmás. Például: *A lány nézi magát a tükörben* — a *magát* névmás jelen esetben a mondategység alanyára vonatkozik, azzal áll referenciális azonosságban; vagy: *A fiú és a lány szeretik egymást* — a kölcsönös névmás a mondategység halmozott alanyától nyeri el vonatkoztatását. Hogy ennek a két névmásnak ez a sajátos referenciája anaforikus vagy kataforikus, az az adott mondategység aktuális tagolásától, tehát a szórendtől függ (az előző két példánk anaforikus volt). Kataforikus referenciára példa: *Magát adta fel a férfi, nem pedig a társait; Csak egymásért éltek a szerelmeseik.*

Mindkét névmás esetében a mondategységen belüli referens maga is lehet névmás, például: *Ismerjük mi egymást?* Ilyenkor a *mi* névmás tartalmától függ az *egymás* jelentése: a személyes névmás a deiktikus referenciája folytán konkretizálódik, s ezen keresztül telítődik meg tartalommal a kölcsönös névmás. Természetesen ugyanez a helyzet akkor is, ha a referens névmás a szövegbeli törlés miatt implicit: *Hosszan nézte magát* — a visszaható névmás tulajdonképpen a ki nem tett *ő* személyes névmással korreferens, mely nyilvánvalóan forikus, például antecedenssel rendelkezik.

A visszaható és a kölcsönös névmás sajátos referenciája grammatikai funkciójából adódik, hiszen mindkét névmás szerepe a visszaható és a kölcsönös igeképzőkkel mutat rokonságot, vö.: *fészülködik* — *fészüli magát*; *pofozkodnak* — *pofozzák egymást* stb.

4. Konnexiós referencia. Nevezhetjük ezt a referenciáját szintaktikai funkciójú referenciának is, hiszen alapvetően az alárendelő összetett mondat szintaktikai összefüggőségét alakítja ki más elemekkel együtt. Sajátosan ilyen

referenciával rendelkezik a vonatkozó névmás, mely legtöbbször alárendelő összetett mondatok kötőszava, s mint ilyen, korrelációban áll a főmondatbeli utalósói szerepű mély hangrendű mutató névmással. Az utalósó pedig tulajdonképpen nem más, mint grammatikalizálódott ana- vagy katafora. Az utalósó felől nézve a referenciát azt mondhatjuk, hogy a referens maga a mellékmondat. Az alábbi népdalrészlet jól szemlélteti a mutató névmás kétféle forikus referenciáját (RÁCZ ENDRE példája 1992: 7):

Aki dudás akar lenni,
Pokolra kell *annak* menni,
Ott kell *annak* megtanulni,
Hogyan kell a dudát fújni.

Az *annak* mutató névmás az első esetben konnxiós referenciájú, hiszen utalósó, míg a második esetben kontextusfüggő forikus referenciája van, egy megismételt elem anaforikus szerepben.

A személyes névmás egy esetben rendelkezik konnxiós referenciával, ha aszemantikus mondatrészszerpben, *hogy* kötőszós alárendelő összetett mondat utalószava, például: *Bízom benne, hogy eljön.*

A konnxiós referencia iránya nyilvánvalóan a mondatrendtől függ,

Itt kell megjegyezni, hogy a vonatkozó névmások egészen más referenciával rendelkeznek akkor, ha nem mondatrészkifejtő összetett mondatok kötőszavaként funkcionálnak, ilyenkor ugyanis a mutató névmásokéval azonos kontextusfüggő forikus referenciájuk van. Például: *Bögrében vizet hozott, melyet az asztal közepére helyezett.* Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben nincs a vonatkozó névmással korrelációban lévő főmondatbeli utalósó, a vonatkozó névmás a példában 'és azt' jelentésű, tehát anaforikus, az előző tagmondatban lévő tartalmas NP (*bögrében*) az antecedense.

5. Nincs referens csoport. Ha egy névmás alapvető funkciója az, hogy logikai operátorként működik, akkor nem beszélhetünk a fentiek értelmében vett referenciáról. Logikai műveletet jelölő névmások a kérdő, a határozatlan és az általános névmások. Azt, hogy ezek a névmási csoportok logikai műveletet jelölnek valamilyen logikai reprezentációban, nem mondatbeli helyük, hanem eleve lexikai jelentésük biztosítja. A kérdő névmások azt jelölik, hogy egy X elem a mondatban még kérdő formában van jelen. Vagy a *mind-* előtagú általános névmások (másképp: gyűjtőnévmások) például ún. univerzális kvantorok, ami azt jelenti: egy adott egységből az összes X elemre értendő. Tehát a *Mindegyik ember halandó* mondat úgy értelmezendő, hogy ha valaki ember, az emberek csoportjába tartozik, akkor halandó. Ebből az egy konkrét példából is nyilvánvaló, hogy a logikai operátor szerepű névmásoknak nincsen a többi névmáshoz hasonló referensük. A szituáció vagy a kontextus azt határozza meg, hogy az adott névmás milyen csoportra vonatkozik, például: *Valaki kopog* — teljesen általán-

nos érvényű, a valaki + élő, + ember jeggyel rendelkezik, *Valaki szedje fel a szemetet* — ha egy osztályteremben hangzik el, az ott tartózkodók csoportjára vonatkozik.

Összefoglalva: a névmások funkcionális csoportjai a következő referenciafaj-
tákkal rendelkeznek:

a) személyes névmás

– első és második személy egyes számban: deixis, többes számban: deixis
vagy deixis és kontextusfüggő forikus referencia egyszerre

– harmadik személy: deixis vagy kontextusfüggő forikus referencia

b) visszaható névmás: mondategységen belüli forikus referencia

c) kölcsönös névmás: mondategységen belüli forikus referencia

d) mutató névmás: deixis, kontextusfüggő forikus referencia vagy konnxiós
referencia

e) vonatkozó névmás: konnxiós referencia, kontextusfüggő forikus referen-
cia (ritka)

f) kérdő névmás: nincs referens csoport

g) általános névmás: nincs referens csoport

h) határozatlan névmás: nincs referens csoport

Végezetül két megjegyzés. A névmási referencia vizsgálatában — ahogy a MGr. is teszi — nem vettem figyelembe az értelmezős és a magyarázó szerkeze-
teket, valamint az *ott a kertben* típusú összekapcsolt határozókat — ezek egyéb-
ként példák lehetnek a szerkezeten belüli referenciára, s az értelmező miatt —
mely a névmások egyetlen bővítménye — minden névmásfajára szinte kivétel
nélkül jellemző. Ugyanígy figyelmen kívül hagytam az ún. témaisméltló szerke-
zeteket a mutató névmások esetében (például: *A sakk az egy jó játék*), melyek
felfoghatók sajátos értelmezős szerkezeteknek is.

Nem kerültek be a jellemzésbe a birtokos névmások. Ennek az az oka, hogy a
MGr. nem tekinti őket önálló névmásfajának. LENGYEL KLÁRA meggyőzően
bizonyította (1997) ugyanis, hogy a birtokos névmások a személyes névmások
közé tartoznak, azok *-é* jeles alakjai. Ebből következően a személyes névmások
referenciája jellemző a birtokosokra is, természetesen azzal a további sajátos-
sággal, hogy az *-é* jel is rendelkezik saját, a névmásokhoz hasonló referenciával,
s ez elsősorban a kontextusfüggő forikus referenciára hasonlít. Mindez azonban
egy következő dolgozat témája lehet.

LACZKÓ KRISZTINA

Felhasznált irodalom

- ANTAL LÁSZLÓ (1976), Gondolatok a magyar pronominalizációról. *Magyar Nyelv* 72: 221–281.
- KUGLER NÓRA–LACZKÓ KRISZTINA (2000), A névmások. In: *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp. 152–174. (A névmásokra vonatkozó teljes szakirodalmat l. 172–174.)
- LENGYEL KLÁRA (1997), Töprengés a birtokos névmásról. *Magyar Nyelvőr* 121: 487–489.
- PÉTER MIHÁLY (1990), Névmások érzelmi-értékelő jelentése. In: *Emlékkönyv Zsilka János 70. születésnapjára*. Szerk. HAVAS FERENC–HORVÁTH KATALIN–LADÁNYI MÁRIA. Bp. 193–198.
- RÁCZ ENDRE (1992), *Mondatgrammatika és szöveggrammatika*. Linguistica, Series C, Relationes 6. Bp.
- TÁTRAI SZILÁRD (2000), Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége. *Magyar Nyelvőr* 124: 226–238.